

Çokluk Kavramı ve *-lar (-ler)* Ekinin Kullanımı

Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR

Aka Gündüz'ün *Sansaros* adında bir romanı var. Eserde Sansaros adında iyilik seven bir genç hırsızın başından geçenler konu edilmiştir. Dili ve anlatımı ilgi çekici olan bu eserin ilk baskısı 1934 yılında yayımlanmıştır.

Bu tür eserlerin ilk baskılarındaki dil, yayımcılar tarafından daha sonraki baskılarda değiştiriliyor. Bu yüzden dil çalışmalarında bir yargıyı veya bilgiyi örneklerken tanınmış yazarların eserlerinin ilk baskılarını tercih ediyorum. Yıllarca dil bilgisi konularında makale, kitap yazanlar, örnekleri hep kendi söz varlıklarına dayanan cümlelerle verdiler. Bu cümlelerle varılan yargılar da yeterince inandırıcı olmadı.

Edebî esere dayanarak örnek cümleler seçmek başka bir işe daha yarıyor. Bu örneklerle *Türkçe Sözlük'e* katkı sağlamaya çalışırım. Sözlüklere henüz girmemiş kelime, deyim, birleşik fiil gibi sözlere rastladıkça bunları fişleyip anlamlarını da ekleyerek örnekleriyle birlikte Türk Dil Kurumuna veririm. Bunların pek çoğu Türk Dil Kurumunun *Türkçe Sözlük'ünde* yerini almıştır. Bu işi başka bilim adamları, Türk Dil Kurumu uzmanları da yapıyor. Burada örnek cümle olarak sözlüklere konanların ilk baskılardan alınması gerektiğini özellikle belirtmek isterim.

Taradığım örnekleri cümle bilgisi çalışmalarında da kullanıyorum. Bu cümlelerle özne yüklem uygunluğunu, cümle türlerini, kelimeler arasında bağlantı kuran ekleri araştırıyorum. Bu çalışma doğrultusunda başlıktaki konu üzerinde dururken ilgi çekici cümlelerle karşılaştım. Yazarlar arasında geçmişten günümüze kadar çokluk ekinin kullanımında bir birlik olmadığını gördüm. Örnek olarak Halide Nusret Zorlutuna'nın *Sisli Geceler* adlı eserinin 19. sayfasında "*İkisi de irkildiler.*" biçiminde kısa bir cümle var. Çokluk kavramı taşıyan ve özne olan *ikisi* zamirinin bağlı olduğu *irkildiler* yüklemine *-ler* çokluk eki getirilmiş. "*İki arkadaş tahtanın köşesiyle karları kürüdüler.*" (Aka Gündüz, *Sansaros*, 23. s.) bir başka örnektir. Bu örnekler karşısında öznenin çokluk kavramı taşıması hâlinde yüklem çokluk eki getirilip getirilmeyeceği üzerinde düşünülmesi gerekmektedir. Her iki cümlenin yüklemi çokluk eki almadan

irkildi, kürüdü olmalıydı. Bir örnek de günümüzün yazarı Doğan Hızlan'dan alalım:

“Basın dünyasının birçok ustası, sahiplerinin söylediğine göre kumaşlarını buradan alır, hususi terzilerine diktirirlerdi.” (Hürriyet, 3.3.2013)

“Basın dünyasının birçok ustası öznesi çokluk ifade ederken diktirirlerdi.” yüklemine de çokluk eki getirilmiştir. Anlaşılması için cümleyi kısaltalım. Beklentimiz, yüklemde çokluk eki almaması ve cümlenin *Basın dünyasının birçok ustası, kumaşlarını hususi terzilerine diktirirdi.* biçiminde olması yönündedir.

Dil bilgisi kitaplarında bu konuda genel olarak verilen bilgi şöyledir:

Özne teklik kavramı taşıyorsa yüklem de tekildir. Özne çokluk kavramı taşıyorsa yüklem de çokluk eki alır.

Bu kurallara ek olarak “özne hangi şahıs ekini almışsa veya hangi şahısta kullanılmışsa yüklem de aynı şahısta ifade edilir.” bilgisini de ekleyelim. Unutmamak gerekir ki bu konuda öteden beri bilinen bir uygulamamız daha var: “Yüklemle özneyi bir arada gözetip çokluk ekini tekrar etmeyiz.” Bir başka uygulamamız, *-lar (-ler)* çokluk eki almadan öznede bulunan çokluk kavramı dolayısıyla yüklemde çokluk eki getirilmemesi yönündedir.

Ancak bu bilgiler içinde “Özne çokluk kavramı taşıyorsa yüklem çokluk eki alır.” yargısı her durumda geçerli değildir. “Sokakta kimsecikler yoktular.” denmez. “Sokakta kimsecikler yoktu.” denir. “Herkes, miting alanında toplandılar.” denmez, “Herkes miting alanında toplandı.” denir. “Eserde pek çok tutarsızlıklar görüldüler.” denmez. “Eserde pek çok tutarsızlıklar görüldü.” denir. “Kâğıtlar havada uçtu.” cümlesinde özne *-lar* eki almış diye *uçtu* yüklemine *-lar* eki getirmek gerekmiyor. “İleri sürülen bu düşünceler etkili oldular.” denmez, “İleri sürülen düşünceler etkili oldu.” denir.

Çokluk ifade eden sıfatlarda da durum aynıdır. *Birkaç cümleler* denmez. Öte yandan *herkes* kelimesine *-lar (-ler)* çokluk eki getirenler var ki bu büsbütün yanlış bir kullanımdır.

Konunun başka boyutları da var. *Kalabalık, ordu, millet, esnaf* gibi topluluk ifade eden isimlerin özne olması durumunda yüklemde çokluk eki alması gerekmemektedir. Öte yandan topluluk ifaden eden sözler sıfat olarak da kullanılabilir. *kalabalık öğrenci grubu* dendiğinde *kalabalık* sıfattır.

Kalabalık gibi isimler çokluk eki alınca belirsizlik zamiri olur. *Kalabalıklar, alanın bir ucunda toplandı.* Bu durumda da yüklemde çokluk eki getirmeye gerek yoktur. Demek ki konunun daha derinlemesine araştırılması, örnek cümleler üzerinde konunun incelenmesi gerekiyor. Bununla birlikte yazarlarımızın, bilim adamlarımızın, muhabirlerimizin hiç olmazsa yukarıda belirtilen hususları göz

önünde bulundurması gerekir.

Bu bilgiler doğrultusunda seçtiğimiz cümleleri görelim:

Aka Gündüz'ün *Sansaros* adlı romanından birkaç cümle daha alalım. Her eserden aldığım cümlelerin yazımını koruyarak aktarıyorum:

“*İnanmayanlar, Sansarosla arkadaşlarına sorabilirler*” (20. s.). “*Salahanenin köpekleri yabancı köpeklere uluyorlardı*” (17. s.). Bu cümlelerde çokluk eki almış *inanmayanlar, salahanenin köpekleri* öznelinin ilgili olduğu *sorabilirler* ve *uluyorlardı* yüklemine -lar, -ler çokluk eki getirilmiş. Dil bilgisi kitaplarında geçen “Özne çokluk kavramı taşıyorsa yüklem de çokluk eki almalıdır.” yargısına göre bu cümleler uygun olmakla birlikte cümlelerde bir fazlalık, bir tekrar seziliyor. Cümleler “*İnanmayanlar, Sansarosla arkadaşlarına sorabilir. Salahanenin köpekleri yabancı köpeklere uluyordu.*” biçiminde olmalıdır. Böylece cümlelerde iki defa çokluk ekini tekrar etmeye gerek kalmaz.

Romandaki cümleler bu açıdan değerlendirirken yazarın tutumuna aykırı düşen, bugün için kurallı sayılan örnek cümlelere de rastlamaktayız.

Sivrisinek kümeleri, oda duvarlarının sekiz köşesinde uğulduyordu (17. s.). *Sivrisinek kümeleri* öznesine çokluk eki getirildikten sonra *uğulduyordu* yüklemine -lar eki getirmeye isabetli olarak gerek görülmemiş.

Orhan Seyfi Orhon'un makalelerden oluşan *Kulaktan Kulağa* adlı eserinde “*Akşamları Eminönünde, Karaköyde, tramvaylar, otomobiller, arabalar sıralanıyor.*” (61. s.) biçiminde geçen cümlede görüldüğü gibi çokluk eki alan *tramvaylar, otomobiller, arabalar* kelimelerinden sonra gelen yüklem, isabetli olarak çokluk eki almamıştır.

Halide Nusret Zorlutuna'nın kitaplığında bulunan ve 1938 yılında yayımlanmış olan *Sisli Geceler* adlı eserinde *Hepsi hayret ettiler* (17. s.). biçiminde bir cümlesi var. *Hepsi* öznesi çokluk kavramı taşıdığı için cümlenin *Hepsi hayret etti.* biçiminde olması beklenir. Bu cümlenin yanında eserde bir de şu cümleye rastlıyoruz: *Herkes bize hücum eder zaten* (7. s.). Bu cümlede yer alan *herkes* kelimesi de *hepsi* gibi çokluk ifade etmektedir. İlkinde -ler çokluk eki kullanılmış ikinci cümlede yerinde bir uygulamayla bu eke gerek duyulmamış.

Sabati Ataman'ın Kültür Bakanlığı Yayınları içinde 1981 yılında çıkan *Dil Çıkmazı* adlı eserinde geçen aşağıdaki cümlede *şifreli haberleşme işinde uzun süre çalışan kimseler* öznesinin bağlı olduğu *ezberlerler* yüklemi de çokluk eki almıştır:

Şifreli haberleşme işinde uzun süre çalışan kimseler, giderek kılavuzu ezberlerler, (Sabati Ataman, *Dil Çıkmazı*, 13. s.). Yüklemin *ezberler* olması gerekirdi.

Ele aldığımız konunun bir de belirsizlik zamirleriyle olan ilgisine bakalım. Türkçede *bazı, başka, biraz, birkaç, birçok, birtakım, hiçbir, öbür, pek çok* belirsizlik sıfatları iyelik ekleri aldıklarında belirsizlik zamiri olurlar: *bazısı, başkası, birazı, birkaçı, birçoğu, birtakımı, hiçbirini, öbürü, pek çoğu*. Bu tür zamirler, yeri geldiğinde cümlede özne olarak kullanılır.

Belirsizlik zamirlerinin çokluk kavramı taşıyanlarından *birkaçı, birçoğu, pek çoğu, birtakımı, hepsi* kelimeleri çokluk kavramı taşıdığı için *herkes* gibi değerlendirilmelidir. Geri kalan *bazısı, başkası, birazı hiçbirini, öbürü* kelimeleri ise teklik kavramı taşır. Bunlara ancak çokluk eki getirildiğinde çokluk kavramı elde edilir ve bu durumda *başkaları, bazıları, öbürleri, pek çokları* sözlerinin özne olduğu cümlelerde yükleme çokluk eki getirmeye gerek kalmaz. Bunlardan *birazı, hiçbirini* ise çokluk eki almaz.

Türkçede çokluk ifade eden belirsizlik zamiri olarak *herkes* kelimesinin varlığını biliyoruz. Bunun için şu örneği verelim:

“*Meydanın bu saatinde hemen herkes iki dirhem bir çekirdekti.*” (R. N. Güntekin, *Akşam Ateşi*, 33. s.) Yazar isabetli olarak yükleme çokluk eki getirmemiştir. Orhan Seyfi Orhon’un aşağıdaki cümlesi de böyledir:

“*Herkes köprüye gelince yaya yürümeye mecbur oldu.*” (Orhan Seyfi Orhon, *Kulaktan Kulağa*, 41. s.).

Aşağıdaki cümlede ise yüklem çokluk eki almamıştır:

“*Genç kızlar yürümeği, delikanlılar koşmasını bilmezdi.*” (Orhan Seyfi Orhon, *Kulaktan Kulağa*, 69. s.) “*Şu hâlde çocuklar gramer okuyacaklar ve dillerini hatasız yazıp konuşmayı mükemmel öğrenecekler*” (Orhan Seyfi Orhon, *Kulaktan Kulağa*, 28. s.). *Çocuklar* öznesinin bağlı olduğu *okuyacaklar, öğrenecekler* yüklemelerinin her ikisine de yazar, çokluk eki getirmiştir.

Görüldüğü gibi örneklerde çokluk ekinin hangi durumlarda kullanılacağı hakkında bir birlik yoktur. Beklentimiz, çokluk kavramı taşıyan *başkaları, bazıları, öbürleri, pek çokları* gibi belirsizlik zamirlerinin özne olduğu durumlarda yükleme *-lar (-ler)* çokluk ekini getirmemektir.

Topluluk, grup ifade eden özneleri de bu arada dile getirmemiz gerekir.

“*Birbirinin belinden kavramış ikişer üçer kişilik genç kız grupları, kâh yanak yanağa konuşup gülüşerek kâh şarkı söyleyerek bir aşağı bir yukarı dolaşırlardı.*” (R. N. Güntekin, *Ateş Gecesi*, 34. s.) cümlesinde çokluk ifade eden *genç kız grupları* özne durumundadır. Yükleme çokluk eki gelmemesi beklenirken yüklem çokluk eki almıştır.

Grup bildiren öznenin bağlı olduğu yüklem tekil olması beklentisine karşılık dil üzerinde eser veren kimselerin eserlerinde de buna uyulmadığı görülmektedir.

“Kişiler dili kullanırlar birbirlerine birtakım sözler söylerler” (Sebati Ataman, *Dil Çıkmazı*, 19. s.). *Fertler dile değil dilin kullanımına müdahale ederler*” (Sebati Ataman, *Dil Çıkmazı*, 45. s.).

Konunun bir de çokluk ifade eden belirsizlik zamiriyle ilgili boyutu bulunmaktadır. “Genç kadınların birkaçı bir araya gelerek zerzevat ayıklarlar yahut dolma sararları.” (R. N. Güntekin, *Ateş Gecesi*, 33. s.). *Genç kadınların birkaçı* çokluk ifade etmesine karşılık yükleme çokluk eki getirilmiştir. Necati Cumalı'nın şu cümlesi de böyledir. Bir belirsizlik zamiri olan *bazıları* öznesi çokluk ifade etmektedir. Cümlenin yüklem bu durumda tekil olması gerekirdi: *Aralarından bazıları eski gelen giden hiçbir kumpanyada görünmediler* (*Yalnız Kadın*, 69. s.).

Birer belirsizlik zamiri olan *biri*, *hiçbiri* kelimeleri tekil ifade ettiği için bu tür örneklerde bir sorun yaşanmamakta, yüklemlere çokluk eki getirilmemektedir: “*Bunu hiçbirini bilmiyordu*” (Ahmet H. Tanpınar, *Huzur*, 30. s.). “*Gazetelerden biri*, Kenan için yazılan yazılardan birkaçını tercüme etti.” (R. Nuri Güntekin, *Dudaktan Kalbe*, 12. s.).

Belirsizlik zamirleri şahıslara göre tasnif edildiğinde ilgi çekici özellikler ortaya çıkıyor. Aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi belirsizlik zamirlerinin birinci, ikinci şahısları kullanılmaz. Tabloda görüldüğü üzere *başkası*, *öbürü* zamirlerinde olduğu gibi birinci ve ikinci çokluk biçimleriyle ilgili örnekler rastlanmamıştır. Ayrıca *başkaları*, *birçokları*, *öbürleri* çokluk eki alırken *birazı*, *birkaçı*, *birtakımı*, *hiçbiri* belirsizlik zamirlerinin çokluk biçimleri bulunmamaktadır: *Birazları*, *birkaçları*, *birtakımları*, *hiçbirleri* kullanılmazken *biri* ve *birileri* belirsizlik zamirleri gerektiğinde özne olarak cümlede yer alır.

<i>bazı</i>	<i>başka</i>	<i>biraz</i>	<i>birkaç</i>	<i>birçok</i>	<i>birtakım</i>	<i>hiçbir</i>	<i>öbür</i>
....
.....
<i>bazısı</i>	<i>başkası</i>	<i>birazı</i>	<i>birkaçı</i>	<i>birçoğu</i>	<i>birtakımı</i>	<i>hiçbiri</i>	<i>öbürü</i>
<i>bazımız</i>	<i>birazımız</i>	<i>birkaçımız</i>	<i>birçoğumuz</i>	<i>birtakımımız</i>	<i>hiçbirimiz</i>
<i>bazınız</i>	<i>birazınız</i>	<i>birkaçınız</i>	<i>birçoğunuz</i>	<i>birtakımınız</i>	<i>hiçbiriniz</i>
<i>bazıları</i>	<i>başkaları</i>	<i>birçokları</i>	<i>öbürleri</i>

Yukarıdaki örnekler *bütünü*, *bütünümüz*, *bütünüünüz*; *nicesi*, *nicemiz*, *nice-niz*, *niceleri* belirsizlik zamirlerini de ekleyebiliriz. Aşağıdaki tabloda *bütünü*, *bütünümüz*, *bütünüünüz*; *nicesi*, *nicemiz*, *niceniz*, *niceleri* şahıslara göre sıralanmıştır. *Bütün*, *nice* iyelik ekleriyle belirsizlik zamiri durumuna getirilmiştir.

Tabloda noktalı olarak gösterilen şahıslara ise örnek bulunamamıştır.

<i>bütünü</i>	<i>nicesi</i>
...	...
...	...
<i>bütünü</i>	<i>nicesi</i>
<i>bütününüz</i>	<i>nicemiz</i>
<i>bütünümüz</i>	<i>niceniz</i>
...	<i>niceleri</i>

Tablolarda isimken çokluk ifade eden ve cümlede özne görevinde olan belirsizlik zamirlerinin bağlı olduğu yüklemde çokluk eki almaması gerekir.

Belirsizlik zamirleri Türkçede başka yollardan da elde edilir. *-de* bulunma durumu eki *-ki* ilgi ekiyle kalıplaşarak *sokaktaki adam* örneğinde olduğu gibi sıfat görevinde kullanılır. Bu yapıdaki kelimeler, aşağıda yer alan *sokaktakiler* öznesinde olduğu gibi *-lar (-ler)* çokluk ekini alarak bir belirsizlik zamiri olmuştur.

“*Odadakiler hayrete, sevince, serzenişe benzeyen küçük feryatlarla hep ayağa kalmıştılar*” (Halide Nusret Zorlutuna, *Sisli Geceler*, 15. s.). Bu cümlede de özne ve yüklemde çokluk eki getirilmiştir.

Yukarıdaki cümlede yüklemde görüldüğü gibi 1930 ve daha sonraki yıllarda *kalkmıştılar* biçiminde zaman, hikâye ve çokluk eki bu yapıda kullanılıyordu. Daha sonra bu kullanım yerini *kalkmışlardı* biçimine bıraktı. Gene de *kalkmışlardı* ile *kalkmıştılar* arasında bir anlam inceliği olduğunu söyleyebiliriz. Türkçede sona gelen ekin vurgulu olması, yazarın o noktaya ağırlık vermiş olması, bu kullanım için bir sebep olarak gösterilebilir.

Günümüzde yüklem üzerindeki çokluk eki bir tür bağlama görevi yapmaktadır. Ekin bu özelliğini de burada belirtmekte yarar vardır. Örnek olarak Orhan Seyfi Orhon’un “*Şu hâlde çocuklar gramer okuyacaklar ve dillerini hatasız yazıp konuşmayı mükemmel öğrenecekler*” (*Kulaktan Kulağa*, 28. s.). biçimindeki cümlesinde geçen iki yüklem de çokluk eki almıştır. Bugün ilkinde çokluk eki getirmek gereksiz görülmekte ve bu uygulamayla iki yüklem arasında bir bağlantı kurulmaya çalışılmaktadır. Bu fikre göre Orhan Seyfi Orhon’un bu cümlesi *Şu hâlde çocuklar gramer okuyacak ve dillerini hatasız yazıp konuşmayı mükemmel öğrenecekler.* biçiminde olmalıdır. Nitekim günümüz yazarlarından Doğan Hızlan’ın yukarıda verdiğimiz “*Basın dünyasının birçok ustası, sahiplerinin söylediğine göre kumaşlarını buradan alır, hususi terzilerine diktirirlerdi.*” cümlesinde iki yüklem *alır* ve *diktirirlerdi* biçimindedir. Burada iki yüklem arasındaki bağlantıyı ise *-dı* hikâye eki kurmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde cümlenin yüklemi çekimli bir fiildir. Yüklem bir şahsa ve bir zamana bağlı olarak cümlede yer almıştır. Bu fiil cümleleri dışında bir de isim cümlelerine bakmak gerektiğinde ilgi çekici bir durumla karşılaşmaktadır. Öznesi belirsizlik zamiri olan ve çokluk ifade eden cümlelerin yüklemi tekildir: “Herkes, er geç onların evleneceklerine kani idi” (P. Safa, *Fatih Harbiye*, 55. s.). “Hepsi itina ile giyinmiş, tıraş olmuş, hepsi dinî bir âyine gider gibi sessiz ve başları önünde idi” (P. Safa, *Fatih Harbiye*, 55. s.).

Bu ikili kullanımları yorumlamaya, sebeplerini araştırmaya çalışırken söz konusu ettiğimiz konunun daha önce gündemde olmadığı, tartışılmadığı akla geliyor. Özellikle yeni Türk harflerinin kullanılmaya başlandığı yıllarda ve daha sonraki 40-50 yıl içinde çokluk kavramı ve çokluk açısından özne, yüklem ilişkisi üzerinde anlaşılan özel olarak durulmamış, yazarlar, bu konuyu dikkate almamış. Dil bilgisi kitaplarında verilen bilgilerse yukarıda belirttiğim gibi kapsayıcı değildir. Bu kaynaklara bağlı olarak yazarlarda “Özne çokluk ifade ediyorsa yüklem de çokluk ifade etmeli.” fikri hâkim olmuştur. Konunun hangi tarihlerde dile getirildiği araştırılmaya değer. Yazarlar, acaba öznesi çokluk ifade eden uzun cümleler kurarken yüklem çokluk eki getirmeyi gerekli mi buluyor? İsim cümlelerinde yazarlar, neden bu yola gitmiyor. Bu hususu da dikkate almalıyız.

Günümüzde çokluk ifade eden kelimelerin ve belirsizlik zamirlerinin bağlı olduğu yüklemelerin tekil olması yönünde bir eğilim olduğu sezilmektedir. Ancak bu durumların yukarıda görüldüğü gibi tarihî sırayı da gözetererek daha ayrıntılı ele alınması ve esaslarının belirlenmesi gerekir. Anlaşılan bu yoldaki temel düşünce, temel mantık çokluk ekinden tasarruf etmek, çokluk kavramı taşıyan öznelerin yüklemelerini tekil olarak kullanmak ve aynı zamanda gereksiz tekrarların önüne geçmektir.

Konuyla ilgili kanaatimi burada belirttikten ve bazı tespitler yaptıktan sonra yazımı yeniden okudum. Acaba yazımda yüklemi çokluk ifade cümle var mı? Bunların yüklemine çokluk eki getirmiş miyim? Yazıyı baştan sona gözden geçirdiğimde belirttiğim kanaate uyduğumu gördüm ve bu hususta herhangi bir düzeltme yapmadım.